

De Behemoth en Leviathan

Inleiding

In Job 40 en 41 worden twee bijzondere dieren beschreven: de Behemoth en de Leviathan. Er is tussen creationisten en evolutionisten veel discussie geweest over de identificatie van deze twee dieren. Creationisten identificeren de Behemoth doorgaans als een sauropode en de Leviathan een uitgestorven zeereptiel, terwijl deze interpretatie binnen een naturalistische visie niet mogelijk is. Daarbinnen worden de dieren doorgaans gezien als nog bestaande dieren – zoals het nijlpaard en de krokodil – of als mythologische wezens. In dit artikel zal ik bespreken welke interpretatie de meest waarschijnlijke is.

Achtergrond

Vorig jaar schreef ik op mijn blog een artikel over de Behemoth in de Septuagint (Radagast 2016). Nadat dit artikel op de website van het Logos Instituut verscheen (Radagast 2017a), raakte ik in een discussie met Bart Klink, waarbij ik nog een artikel schreef (Radagast 2017b). In de onderstaande tabel zijn onze reactie weergegeven. (Noot: de hyperlinks van Reactie 1 t/m 6 van Bart Klink en Reactie 1 en 2 van mij zijn hetzelfde.)

Radagast	Bart Klink
Artikel 1	Reactie 1 en Reactie 2
Artikel 2	Reactie 3 en Reactie 4
Reactie 1	Reactie 5
Reactie 2	Reactie 6
Reactie 3	Reactie 7
Reactie 4	Reactie 8

Uiteindelijk heb ik de discussie laten rusten, maar ik wil deze in dit artikel weer oppakken naar aanleiding van een artikel dat Bart Klink heeft geschreven (Klink 2017). In dit artikel wil ik een volledig overzicht geven van mijn pleidooi en daarbij reageren op Klink voorzover ik dat nog niet heb gedaan.

Werkwijze

De manier van redeneren die we zullen moeten gebruiken om te bepalen welke dieren de Behemoth en de Leviathan zijn, is de *inference to the best explanation*. Wij houden meerdere hypotheses in het licht van het bewijsmateriaal en bepalen vervolgens welke hypothese de meest waarschijnlijke is. Als bewijsmateriaal gelden in dit geval niet alleen de gegevens over de Behemoth en de Leviathan die in de tekst vermeld staan, maar ook de gegevens die er *niet* staan, de context van de tekst in het Bijbelboek en de culturele en historische context. Vanwege de veelheid en verscheidenheid aan informatie kunnen de meningen soms erg verschillen over wat nu de beste hypothese is.

Een voorbeeld van een foutieve redenering die erg veel weg heeft van een *inference to the best explanation*, is een *god-of-the-gaps* redenering. Creationisten en Intelligent Design-voorstanders wordt vaak verweten dat zij een dergelijke redenering gebruiken. In een *god-of-the-gaps* redenering wordt bij de afwezigheid van een andere verklaring de oorzaak van een bepaald verschijnsel aan God toegeschreven. Hierbij wordt gebruik gemaakt van Gods almacht: God kan alles, dus is Hij altijd een mogelijke oorzaak van een bepaald verschijnsel. Een *inference to the best explanation* wordt pas overtuigend als er ook positief bewijs is voor een bepaalde hypothese, in plaats van alleen de

afwezigheid van negatief bewijs (zie voor een ITTBE die wijst op een ontwerper (mogelijk God), Meyer (2013: 353-381).

Binnen de Bijbelwetenschap ligt het gevaar op de loer om een *'mythology-of-the-gapsredenering'* te gebruiken. De creativiteit van de menselijke geest is vrijwel onuitputtelijk, zodat iedere beschrijving van een land, persoon, dier, etc. waarvan de kenmerken raadselachtig zijn, gezien kan worden als mythologie. Het is altijd mogelijk dat een dergelijke entiteit slechts in de verbeelding van de auteur bestond. Echter, net als bij het voorbeeld van de *god-of-the-gapsredenering* is de afwezigheid van negatief bewijs voor een hypothese niet genoeg. Klink (2017) geeft daarom drie positieve argumenten voor de mythologiehypothese, die ik hieronder zal bespreken.

De visies op de Behemoth en de Leviathan zijn te verdelen in drie categorieën:

- De reeds genoemde **mythologiehypothese**. Binnen deze hypothese moeten de Behemoth en Leviathan gezien worden als mythologische figuren, die mogelijk aangedikte versies zijn van het nijlpaard en de krokodil.
- De **bestaanddierhypothese**. Binnen deze hypothese gaan de beschrijvingen in Job 40 en 41 over twee nog levende dieren, zoals het nijlpaard en de krokodil.
- De **uitgestorvendierhypothese**. Binnen deze hypothese zijn de Behemoth en Leviathan uitgestorven dieren; meestal wordt er dan gedacht aan respectievelijk een sauropode en een uitgestorven zee- of amfibisch reptiel.

De bestaanddierhypothese is van deze drie hypotheses het minst waarschijnlijk, omdat er geen enkel bekend dier uit het Midden-Oosten of Afrika is dat goed voldoet aan de beschrijvingen in Job. Voor de Behemoth heb ik al eens kritiek uitgebracht op de nijlpaardhypothese, een versie van de bestaanddierhypothese (Radagast 2016). Ook is het zo dat Klink de mythologiehypothese verdedigt en ikzelf voorstander ben van de uitgestorvendierhypothese. Deze twee hypotheses zullen in dit artikel dus de meeste aandacht krijgen.

Het boek Job en het scheppingsmodel

Voor het bepalen welke hypothese de beste is, moeten we wel weten welke dieren er leefden in de tijd en in het gebied van Job. Wellicht komt de beschrijving van een bepaald dier in Job het meest overeen met de koala, maar dan is het alsnog onwaarschijnlijk dat het dier geïdentificeerd moet worden met de koala. De koala leeft namelijk duizenden kilometers verderop in Australië, dus het is onwaarschijnlijk dat de schrijver van Job of zijn tijdgenoten bekend waren met dit dier.

Het probleem in deze discussie is echter dat Klink en ik het er niet over eens zijn wanneer bepaalde dieren zijn uitgestorven. Ik geloof zelf dat de Bijbel ons betrouwbare historische informatie geeft over de geschiedenis van de aarde. Op basis daarvan kan ik concluderen dat alle dieren en de mens in slechts twee dagen geschapen zijn en dat alle diersoorten hebben geleefd in de tijd dat de mens op aarde aanwezig was. In het Bijbelboek Genesis lezen we over een wereldwijde catastrofe – de zondvloed – die vrijwel al het leven op aarde heeft vernietigd. Wetenschappelijke modellen die deze catastrofe proberen te verklaren (Austin et al. 1994) maken het waarschijnlijk dat het inwendige van de aarde na de zondvloed nog lange tijd verstoord was. Zelf ben ik voorstander van het rekolonisatiemodel, het zondvloedmodel waarbinnen het Mesozoïcum en Kenozoïcum periodes na de zondvloed zijn, die enkele eeuwen of millennia duurden. De fossielen van dinosauriërs en andere uitgestorven reptielen zijn binnen het rekolonisatiemodel dus na de zondvloed gevormd. De intensiteit van natuurrampen en andere catastrofes na de zondvloed is binnen het scheppingsmodel langzaam afgebouwd naar de huidige waarde. De eerste beschavingen ontstonden in een periode waarin de naweeën van de zondvloed bijna ten einde waren.

Binnen het scheppingsmodel is het uiterst waarschijnlijk dat het boek Job – of in ieder geval het verhaal Job – ontstond in de tijd dat de eerste beschavingen ontstonden, terwijl de periode van geïntensiverde natuurrampen nog niet voorbij was (Paul et al. 2009: 384-385). De uitzonderlijk hoge leeftijd van Job (vergelijk 32:6 en 42:16) komt overeen met de leeftijden die we aantreffen in Genesis 11. Godvrezendheid bij verschillende volken komen we in Job tegen (namelijk Job en zijn vrienden, die uit verschillende volken kwamen) en ook in de tijd van Abraham (namelijk bij Abraham zelf, maar ook bij Melchizedek en Abimelech). Net als Noach en Abraham bracht Job ook brandoffers (1:5).

Dat de wereld van Job anders was dan de wereld waarin wij leven, blijkt duidelijk uit de vele verwijzingen naar vreemde natuurverschijnselen. Er wordt meerdere keren gesproken over een woestijn (1:19, 24:5, 38:26), maar ook sneeuw en ijs worden meerdere keren genoemd (6:16, 9:30, 24:19, 37:6, 37:9-10, 38:22, 38:30). Er vinden overstromingen plaats (7:12, 9:8, 12:15, 26:12, 27:20, 38:25,34) en hevige stormen (1:19, 27:20). Ook lijken er enorme aardverschuivingen plaats te vinden, gepaard met hevige erosie (9:5-8), 12:22, 14:18-19, 26:11, 38:14) en een vers (28:5) wijst misschien naar lava (Paul et al. 2009: 628-629). De vermelding van de ‘Kamers van het Zuiden’ in 9:9 wijst mogelijk naar een groep sterren die in oud-Babylonische tijden (ca. 2000 v. Chr. en eerder) goed zichtbaar was en later niet meer ([bron](#)).

Job woonde in of dicht bij een stad (o.a. 29:7) en mijnbouw was in zijn tijd een veelvoorkomend gebruik (28:1-4). Aan de andere kant waren er ook mensen die in grotten woonden (30:6). Mijnbouw ontstond in het vijfde millennium voor Christus (Orser 2002: 358), waarbij goud, ijzer, koper en mineralen werden gewonnen. Kopermijnbouw vond vanaf het vierde millennium voor Christus plaats in Timna en Feinan, in de buurt van het leefgebied van Job (Weisgerber 2006).

Het milieu waarin Job en zijn vrienden zich bevinden, komt dus goed overeen met de periode waarin de eerste beschavingen ontstonden. Het is mogelijk dat het verhaal van Job pas later is opgeschreven. Davis (2007: 364-373) denkt dat het Bijbelboek eerst in een andere taal was geschreven en in de tijd van Jesaja naar het Hebreeuws vertaald is. Volgens de Joodse traditie is het boek Job geschreven door Mozes ([bron](#)).

Wanneer Job slechts enkele eeuwen of millennia na de periode leefde waarin de fossielen van dinosauriërs zijn ontstaan, dan is de hypothese dat enkele overgebleven dinosauriërs en andere reptielen nog aanwezig waren in Jobs dagen goed mogelijk. Verderop in dit artikel zal ik laten zien dat de beschrijving van de Behemoth en de Leviathan niet op zichzelf staat en dat meer oude bronnen het bestaan van uitgestorven reptielen in de vroege geschiedenis van de mensheid bevestigen.

Monsters in het boek Job

De beschrijvingen van de Behemoth en de Leviathan in Job 40 en 41 staan niet op zichzelf. Ook elders in Job wordt er van deze en andere monsters gesproken. Twee daarvan lijken te pleiten voor een mythologische opvatting van deze monsters, terwijl één lijkt te wijzen op een daadwerkelijk bestaan ervan.

3:8: De Leviathan wekken

In Job 3:8 lezen we (HSV):

Laten zij die de dag verwensen, hem vervloeken, die klaar staan om de Leviathan te wekken.

Veel vertalingen hebben een vergelijkbare tekst; een interessante variant vinden we bij de Willibrordvertaling:

Vervloek hem, bezweerders van de zee, die zelfs bij machte zijt de Leviatan te ringeloren.

Dit vers staat in de context van Jobs vervloeking van zijn geboortedag. In alle voorgaande verzen en ook in vers 9 wenst Job die dag een vorm van duisternis toe. De Studiebijbel interpreteert dit vers daarom als volgt:

Deze bezweerders worden in de tekst nader omschreven als ‘degenen die de Leviatan ophitsen’. De Leviatan geldt in het Oude Testament als een vernietigend monster dat zich in de zee ophoudt. Door dit wezen op te hitsen zou de orde van de schepping dusdanig verstoord kunnen worden dat de nacht van Jobs verwekking teniet gedaan wordt. (Paul et al. 2009: 429)

Wanneer we de Septuagint lezen, dan wordt daar een heel andere interpretatie aangereikt. De tekst luidt daar:

But let him that curses that day curse it, [even] he that is ready to attack (χειρώσασθαι) the great whale (τὸ μέγα κῆτος). ([bron](#))

Het woord dat hier is vertaald met ‘to attack’ betekent ‘zwakker maken’, ‘in zijn eigen macht krijgen’, ‘overweldigen’, ‘bedwingen’, ‘gevangen nemen’, ‘doden’ of ‘temmen’ (Müller & Thiel 1969: 799). In de Septuagint heeft de tekst dus juist een tegenovergestelde lading vergeleken met de interpretatie van Paul et al. Wellicht gaat het hier om een bepaald soort magiërs – vergelijkbaar met Bileam – die zelfs in staat waren zeemonsters als de Leviathan te temmen. Het gedeelte is echter niet duidelijk, dus het pleit niet voor een van de hypotheses.

7:12: Een wacht voor een zeemonster

In Job 7:12 lezen we:

Ben ik soms een zee, of een zeemonster, dat U een wacht om mij heen zet?

De betekenis van de belangrijkste woorden in deze tekst is vrij duidelijk. Het woord *tanniyn*, dat hier is vertaald met ‘zeemonster’, duidt een groot zeedier aan (in het geval van een landdier kan het woord ook ‘slang’ betekenen). Hedendaagse grote zeedieren, zoals walvissen, worden hier waarschijnlijk niet bedoeld. Deze dieren zijn namelijk ongevaarlijk. Een betere kandidaat is een dier dat ook aan land kon komen en daar verwoesting aan kon richten. Onder de uitgestorven reptielen zijn er meerdere kandidaten die hiervoor in aanmerking komen. Deze tekst wijst waarschijnlijk naar de praktijk van het plaatsen van wachtposten in Jobs dagen om te waarschuwen voor overstromingen en zeemonsters. Dit past goed in de periode die ik hierboven beschreven heb.

26:12: Neergeslagen Rahab

In Job 26:12-13 lezen we het volgende:

Door Zijn kracht heeft Hij de zee opgezweept, en door Zijn inzicht heeft Hij Rahab neergeslagen. Door Zijn Geest kreeg de hemel schoonheid; Zijn hand heeft de snelle slang doorboord.

Rahab is een ander zeemonster (Klink noemt het een ‘chaosmonster’ (2017)) dat in het Oude Testament voorkomt. Om deze tekst goed te begrijpen, geef ik ook de vertaling van de Septuagint:

Met kracht deed Hij de zee ophouden, met vaardigheid verwondde Hij het zeemonster; grenzen van de hemel vrezden Hem, met bevel doodde Hij de afvallige draak.

Ook hier is het weer de vraag wat er nu precies bedoeld wordt. Opvallend zijn de parallellen met Psalm 74:13-14:

Ú hebt door Uw macht de zee gespleten, U hebt de koppen van de zeemonsters in de wateren vermorzeld. Ú hebt de koppen van de Leviathan verbrijzeld, U hebt hem tot voedsel gegeven aan het volk in de woestijn.

In tegenstelling tot wat Klink denkt, gaat het hier niet om een gebeurtenis bij de schepping, maar om een andere gebeurtenis, waar ook mensen bij betrokken waren (het volk in de woestijn). De Septuagint vermeldt zelfs dat het om de Ethiopiërs gaat. Sommige Bijbelvertalingen vertalen de woordgroep zo dat het op dieren slaat ([bron](#)). Het splijten van de zee (in sommige vertalingen ook zo weergegeven in Job 26:12) doet denken aan de doortocht door de Schelfzee, waarbij het zeemonster (Rahab, Leviathan) dan wijst op de Egyptenaren. Dit komt echter niet overeen met de datering die ik aan Job heb gegeven – bovendien wordt er in Job geen enkele andere gebeurtenis uit de geschiedenis van Israël vermeld –, noch met het voedsel dat de koppen van de Leviathan (daarmee moeten dat de Egyptenaren of de legeroversten worden bedoeld) vormden, noch met het feit dat de Ethiopiërs in de Septuagint genoemd worden. De gebeurtenis van het verslaan van de Leviathan door God (Baäl) wordt ook vermeld in de mythen van Ugarit (CTA 5.1). Ook daar wordt genoemd dat de Leviathan meerdere (zeven) hoofden heeft. Dat deze gebeurtenis ook in Ugarit genoemd wordt, maakt het onwaarschijnlijk dat het hier om de doortocht door de Schelfzee gaat. Kennelijk wordt een eerdere gebeurtenis genoemd, waarbij het onduidelijk is of het om een echt zeemonster gaat of dat dit zeemonster ergens symbool voor staat en of God in een wonder heeft ingegrepen of dat mensen een bepaalde gebeurtenis interpreteerden als een daad van God. Zoals ik later zal laten zien, worden bepaalde mogenheden, koningen of volken vaker vergeleken met zeemonsters. Mogelijk wijzen ook de strijd van Zeus met Typhon en vergelijkbare mythen op dezelfde gebeurtenis.

Conclusie

De drie teksten in Job waarin wordt gesproken over zeemonsters (met uitzondering van Job 40 en 41) zijn veelal onduidelijk en voor meerdere interpretaties vatbaar. De duidelijkste tekst is wel Job 7:12, waaruit blijkt dat zeemonsters in de dagen van Job een realiteit waren. Om een zekerder beeld te krijgen, moeten we echter ook teksten buiten Job bestuderen.

Zeemonsters in de Bijbel

De Behemoth komt alleen in Job 40 voor, maar de Leviathan en Rahab worden nog op verschillende andere plekken genoemd. Gezien mijn datering van het boek Job zijn al deze teksten eeuwen later geschreven, dus daar moet wel rekening mee gehouden worden. De tekst in Psalm 74 is hierboven al behandeld, dus die zal hier niet meer uitgebreid worden behandeld.

Leviathan

Buiten Job zijn er nog drie teksten in de Bijbel waar de Leviathan wordt genoemd. Deze teksten zijn Psalm 74:14, 104:26 en Jesaja 27:1. Volgens Davis (2007) is Psalm 74 ca. 580 v. Chr. geschreven (p. 334), Psalm 104 ca. 1000 v. Chr. (met enkele toevoegingen na de Ballingschap; p. 345-346) en Jesaja ca. 680 v. Chr. (p. 255). Het is opvallend dat de oudste tekst (Psalm 104:26) ook de tekst is waarin de Leviathan het duidelijkst wordt neergezet als een daadwerkelijk bestaand, geschapen zeedier:

Daar varen de schepen, daar gaat de Leviathan, die U gevormd hebt om hem erin te laten spelen.

Psalm 104 is een loflied op de schepping. De dichter houdt heel duidelijk de volgorde van de scheppingsdagen aan. Dag 1 wordt bezongen in vers 2, dag 2 in vers 3, dag 3 in vers 5-18, dag 4 in vers 19-23 en dag 5 in vers 25-30. Dat de Leviathan bij de vijfde dag wordt genoemd als een gewoon schepsel onder de andere schepselen, is merkwaardig als de Leviathan een chaosdier zou zijn dat aan

het begin van de schepping zou zijn geschapen. Toch lijkt Klink dit te veronderstellen voor de Leviathan (2017: 1-2) en in ieder geval voor de Behemoth (p. 5). Toen ik Psalm 104 aanhaalde als ondersteuning van de hypothese dat de Leviathan echt bestaan heeft, reageerde Klink:

Ps. 104:26 sluit niet uit dat Leviathan een mythologisch beest is. U lijkt te denken dat mythologische beesten niet bestaan in de ogen van de schrijver en zijn lezers, maar dat is uiteraard niet het geval: in hun wereld bestaan ze wel degelijk. ([bron](#))

Natuurlijk is het zo dat de Israëlieten verkeerd zouden kunnen zitten in hun idee dat de Leviathan een bestaand dier was. Het zegt echter wel iets op de manier waarop de Israëlieten over de Leviathan dachten. De Israëlieten maakten geen onderscheid tussen de Leviathan en andere geschapen dieren. De Leviathan wordt niet apart genoemd als chaosmonster, een bovennatuurlijk wezen dat in de Tartaros woont (zoals Klink veronderstelt voor de Behemoth).

De laatste tekst over de Leviathan die ik moet bespreken, is Jesaja 27:1:

Op die dag zal de HEERE vergelding doen met Zijn hard, groot en sterk zwaard aan de Leviathan, de snelle slang, ja, de Leviathan, de kronkelende slang; Hij zal het monster dat in de zee is, doden.

Net als in Psalm 74 staat de Leviathan hier waarschijnlijk symbool voor een bepaalde mogendheid, in dit geval gaat het volgens de kanttekeningen om Babel en volgens anderen om Assur. Het is ook mogelijk dat het om drie verschillende mogendheden gaat ('de Leviathan, de snelle slang', 'de Leviathan, de kronkelende slang' en 'het monster dat in de zee is'). De Targoom van dit vers interpreteert deze tekst op de laatste manier en identificeert de eerste koning als de farao van Egypte, de tweede als Sanherib II en de derde als een sterke koning (Uzziel 1871: 83). Ellicott interpreteert de beide Leviathans als de 'snelle' Tigris en de 'kronkelende' Eufrat ([bron](#)). Een zeemonster als symbool voor een bepaalde mogendheid komen we vaker in de Bijbel tegen, in teksten die ik nu zal bespreken.

Rahab en andere zeemonsters

Het woord *tanniyn*, dat 'zeemonster', 'groot zeedier' maar ook 'slang' betekent, komt 28 keer in de Bijbel voor. In Genesis 1:21 staat dat God deze dieren op de vijfde dag schiep. Dit bevestigt Psalm 104, waar wordt aangegeven dat God de Leviathan op de vijfde dag schiep (zie boven). In veel verzen wordt met *tanniyn* een slang bedoeld. Verzen (die nog niet besproken zijn) waar het om een zeedier gaat, zijn Psalm 148:7, Jesaja 51:9, Ezechiël 29:3 en 32:2. Rahab komt verder nog voor in Psalm 87:4 en 89:11. Psalm 89:10 en Jesaja 51:9 kunnen op dezelfde gebeurtenis slaan als de gebeurtenis in Psalm 74:14. In Psalm 148:7 staat geen informatie over de identiteit van de *tanniyn*.

Interessant zijn de teksten van Psalm 87:4 en Ezechiël. In Psalm 87:4 lezen we:

Ik noem Rahab en Babel onder wie Mij kennen; zie, de Filistijn en de Tyriër, met de Cusjiet: die zijn daar geboren.

De naam Rahab wordt hier dus gebruikt voor een volk (Egypte). Dit gebeurt nog duidelijker in de teksten in Ezechiël:

29:3-5: Spreek, en zeg: Zo zegt de Heere HEERE: Zie, Ik zál u, farao, koning van Egypte, groot zeemonster, dat in het midden van zijn rivieren ligt, dat gezegd heeft: Mijn Nijl is van mij en ik heb die zelf voor mij gemaakt! Ik zal haken in uw kaken slaan en de vis van uw rivieren aan uw schubben hechten. Ik zal u uit het midden van uw rivieren omhoogtrekken, ja, al de vis van die rivieren van u zal zich aan uw schubben hechten. Ik zal u neerwerpen, woestijnwaarts, u en al de vis van uw rivieren. Op het open veld zult u vallen, u zult niet verzameld worden en niet

bijeengeraapt worden. Aan de wilde dieren van de aarde en aan de vogels in de lucht heb Ik u tot voedsel gegeven.

32:2: Mensenkind, hef een klaaglied aan over de farao, de koning van Egypte, en zeg tegen hem: U leek onder de heidenvolken op een jonge leeuw; en u was als een zeemonster in de zeeën, u barstte los in uw rivieren, bracht het water met uw voeten in beroering en maakte hun rivieren troebel.

De naam Rahab wordt hier niet genoemd, maar maakt de identificatie van Rahab met Egypte wel waarschijnlijk. De vergelijking van een koning, land of ander soort mogendheid met een zeemonster wijst waarschijnlijk op diens kracht of kwaadaardigheid. Het zou ook zo kunnen zijn dat Egypte bekendstond om de aanwezigheid van bepaalde zeemonsters (uitgestorven reptielen) en dat deze zeemonsters op die manier symbool gingen staan voor het land.

Conclusie

In sommige Bijbelteksten wordt duidelijk dat zeemonsters, zoals de Leviathan, daadwerkelijk bestaande wezens zijn. Nog vaker staan ze echter symbool voor een bepaalde mogendheid. Dit is iets anders dan dat de Israëlieten zeemonsters als de Leviathan zagen als mythologische wezens. Dit blijkt uit geen van de Bijbelteksten.

De Behemoth en Leviathan in de Joodse literatuur

De Behemoth en Leviathan worden ook buiten de Bijbel genoemd. In de Ugaritische mythologie stond de Leviathan bekend als Lotan. Dit zal ik in een volgend gedeelte van dit artikel bespreken. Ik richt me hier met name op de Joodse literatuur.

Ginzberg vermeldt in zijn boek *Legends of the Jews* dat de Joden dachten dat de Leviathan op de vijfde dag was geschapen als heerser over de zeedieren (Ginzberg 1909: 27). God had eerst een paar van de dieren geschapen, maar later het vrouwtje gedood vanwege de geweldige kracht die zij bezaten. Het stekelbaarsje is het enige dier dat de Leviathan kan bedwingen. Op de nieuwe aarde zal de Leviathan als voedsel voor de gelovigen dienen. Gods engelen zullen het dier bestrijden op de laatste dag, wat niet zal lukken (p. 28). De Leviathan en de Behemoth zullen elkaar dan bestrijden en doden. Van de huid van de Leviathan zal God tenten maken.

De Behemoth is als heerser over de dieren geschapen op de zesde dag (p. 30). God schiep een mannetje en een vrouwtje, maar toch planten ze niet voort. De Behemoth heeft de productie van duizend bergen nodig om in zijn voedselbehoefte te voorzien. Uit het paradijs stroomde een rivier – de Yubal – die volledig bestemd was om de Behemoth in zijn waterbehoefte te voorzien. De Joodse legenden spreken ook nog over de vogel Ziz, die de koning van de vogels is en even geweldig als de Behemoth en Leviathan.

In het pseudepigrafische boek 2 Baruch (1^e-2^e eeuw n. Chr.) wordt vermeld dat de Behemoth en de Leviathan – die op de vijfde dag zijn geschapen – tevoorschijn zullen komen als de Messias komt (29:3-4). Deze tekst is de enige bevestiging die ik kon vinden voor de volgende uitspraak van Klink:

Daarnaast worden beide beesten in de latere literatuur vaak samen genoemd en zijn het daarin absoluut mythologische beesten, vaak met een apocalyptische rol. (Klink 2017)

Volgens het apocriefe boek 4 Ezra (1^e eeuw n. Chr.) zijn de Behemoth en Leviathan beide op de vijfde dag geschapen (6:47,49). Op de derde dag had God een zevende deel van de aarde bedekt met water, maar dat deel kon de Behemoth en Leviathan niet beide bevatten (6:50). De Behemoth is daarom het

land gegeven waar duizend bergen zijn (6:51), terwijl de Leviathan een verslindend zeemonster is (6:52).

In 1 Henoch 60:7-10 (geschreven in de laatste vier eeuwen v. Chr., hoewel het gedeelte mogelijk een interpolatie is (Nickelsburg & VanderKam 2004: vii, 76)) worden de Behemoth en Leviathan ook genoemd. Op een zekere dag (het is mij niet duidelijk welke dag bedoeld wordt) werden de twee monsters gescheiden. Het vrouwelijke monster, Leviathan, zou in de oceaan verblijven en het mannelijke monster, Behemoth, in de woestijn. Deze woestijn wordt Dundayn genoemd en bevindt zich ten oosten van de tuin waar de rechtvaardigen verblijven en waar Henoch is opgenomen.

Wanneer we alle vermeldingen van de Behemoth en de Leviathan in de Joodse literatuur samen nemen, dan zien we hoe beide dieren in de loop van de tijd steeds mythologischer eigenschappen krijgen. In Psalm 104 wordt de Leviathan beschreven als een bestaand, geschapen zeedier. In latere teksten worden zeemonsters voornamelijk gebruikt als symbolen voor koningen of landen. In de literatuur van de na de Bijbel krijgen de Behemoth en Leviathan allerlei mythologische eigenschappen toegeschreven. Als Job ouder is dan al deze geschriften, dan is het aannemelijk dat de Behemoth en Leviathan in dit boek, net als in Psalm 104, echt bestaande dieren zijn. Binnen de uitgestorvendierhypothese is deze ontwikkeling extra goed te verklaren, omdat beide dieren zijn uitgestorven en dus alleen bekend waren van verhalen. Dit zorgde voor de ontwikkeling realiteit → symbool → mythologie.

De Behemoth en Leviathan in de Kanaänitische mythologie

Wanneer er bij de Israëlieten verhalen bekend waren over de Behemoth, Leviathan en andere monsters, dan valt te verwachten dat dit bij andere volken ook het geval was. Klink (2017) noemt bijvoorbeeld Lotan en Els kalf Atik als Kanaänitische tegenhangers van respectievelijk de Leviathan en de Behemoth. De Lotan komt in verschillende kleitabletten voor (Day 1985: 4). De tekst van een van de kleitabletten luidt:

When thou smote Lôtân, the protean serpent,
Destroyed the crooked serpent
Šilyat of the seven heads. (Cross 1974)

Het woord dat hier is vertaald met 'crooked' is hetzelfde woord als het woord 'kronkelende' in Jesaja 27:1 ('qltwn). Kennelijk was dit een speciale term die gebruikt werd voor de Leviathan/Lotan, aangezien het woord vaker voor de Lotan gebruikt werd. In de Kanaänitische mythologie had de Lotan zeven hoofden en was hij verslagen door Baäl. Waarschijnlijk is dit verhaal van dezelfde oorsprong als de teksten in Job 26:12, Psalm 74:14, 89:10 en Jesaja 51:9.

Els kalf Atik in de Kanaänitische mythologie kan vergeleken worden met de Akkadische hemelstier (Day 1985: 81). Deze hemelstier komt ook in het Gilgamesj Epos voor, waar deze Enkidu aanviel:

De Hemelstier – het schuim stond op zijn bek,
Met zijn stevige staart raakte hij hem
(en wierp Enkidu ter aarde). (De Liagre Böhl 1958: 59)

De overeenkomst met de beschrijving van de Behemoth, die een staart als een ceder zou hebben, lijkt voor de hand liggend. Klinks (2017) voorstel om in de staart van de Behemoth het geslachtsdeel te zien, zorgt er echter voor dat deze vergelijking niet meer opgaat. Daarnaast blijkt Atik in de zee te leven (Day 1985: 81), zodat de overeenkomst met de Behemoth minimaal is.

De beschrijving van de Behemoth en Leviathan in Job

Nu we hebben gezien hoe de Behemoth, Leviathan en andere monsters in de Joodse en niet-Joodse literatuur zijn beschreven, kunnen we nu onderzoeken hoe we de beschrijving van de Behemoth en Leviathan in Job 40 en 41 het beste kunnen interpreteren. Daarvoor moeten we eerst kijken naar de context en de stijl van het gedeelte.

Context

Het grootste gedeelte van het boek Job bestaat uit dialoog. In het eerste gedeelte (hoofdstuk 3 tot 31) vindt er een discussie plaats tussen Job en zijn drie vrienden. In het tweede gedeelte (hoofdstuk 32 tot 37) spreekt Elihu tot Job en zijn drie vrienden. In het derde gedeelte (hoofdstuk 38 tot 41) spreekt God tot Job. In dit gedeelte worden de Behemoth en Leviathan beschreven (Job 40:10-41:25).

In hoofdstuk 38 vraagt God aan Job waar hij was toen God de hemel en aarde schiep (38:4) en of hij de schepping kan beheersen (38:31-35). In het daaropvolgende hoofdstuk worden negen dieren beschreven: de leeuw (1-2), de raaf (3), de berggeit (4-7), de wilde ezel (8-11), de wilde stier (12-15), de struisvogel (16-21), het paard (22-28), de valk (29) en de gier (30-33). De dieren zijn gekozen om hun wonderlijke eigenschappen die Job niet kan doorgronden. De HEERE laat daarmee aan Job zien dat Hij veel meer kennis heeft dan een sterveling (35), wat Job ook erkent (37). Na het antwoord van Job vervolgt God Zijn betoog, waarin Hij dit keer laat zien dat Hij almachtig is. Hij vraagt Job of Hij dezelfde dingen kan als Hij (40:4-9) en gaat vervolgens over op de beschrijving van de Behemoth en Leviathan, twee enorm sterke dieren die niet te bedwingen zijn (bijv. 40:18-28). De les van dit gedeelte wordt gegeven in 41:1-2:

Niemand is zo onverschrokken dat hij hem wakker maakt; wie is dan degene die staande kan blijven voor Mijn aangezicht? Wie treedt Mij tegemoet, zodat Ik het hem zou vergelden? Wat onder heel de hemel is, is van Mij.

God heeft de Behemoth en Leviathan geschapen, dus kan Hij ze bedwingen. Als mensen niet opkunnen tegen de macht en kracht van deze twee dieren, hoe zouden ze God dan ter verantwoording kunnen roepen? Kortom, in hoofdstuk 39 laat God zien dat Hij wijzer is dan Job en in hoofdstuk 40-41 dat Hij machtiger is. De redenering van Klink is daarom ongegrond:

Tussen de gewone dieren enerzijds en Behemot en Leviathan anderzijds zit dus een onderbreking. Het is daarmee aannemelijk dat Behemot en Leviathan tot een andere orde behoren dan de gewone dieren in het voorgaande deel: machtige mythologische beesten. (Klink 2017)

Het gaat er niet om dat de Behemoth en de Leviathan een ander soort dieren zijn, maar dat hun functie in het betoog van God anders is. Daarentegen is het aannemelijk dat de Behemoth en de Leviathan hetzelfde soort dieren zijn als de negen dieren in hoofdstuk 39. In hoofdstuk 39 (en ook 38) gebruikt God voorbeelden uit de natuur om Zijn wijsheid te laten zien; precies zo gebruikt Hij voorbeelden uit de natuur om Zijn macht te laten zien.

Stijl

Het grootste gedeelte van het boek Job, ook het gedeelte over de Behemoth en de Leviathan, is een poëtische tekst. Daarnaast behoort het boek Job tot de wijsheidsliteratuur, wat wil zeggen dat de inhoud voor een groot deel uit spreuken bestaat. De kwestie die in het boek aan de orde komt, is het probleem van het lijden.

In een poëtische tekst worden veel stijlmiddelen gebruikt, zoals hyperbolen en metaforen. Dit zorgt ervoor dat er soms iets staat wat we niet letterlijk moeten nemen. Dit is ook in het antwoord van God aan Job veel het geval. Neem bijvoorbeeld het volgende:

38:8-11: Of wie heeft de zee met deuren afgesloten, toen zij losbarstte en uit de baarmoeder naar buiten kwam, toen Ik haar een wolk gaf als kleding, en de donkere wolken als haar omslagdoek. Ik stelde haar Mijn grens, en plaatste een grendel en deuren, en zei: Tot hiertoe mag u komen en niet verder, hier zal zich een grens stellen tegen de glorie van uw golven.

Uiteraard heeft God niet echt een grendel en deuren geplaatst en kwam de zee niet echt uit de baarmoeder tevoorschijn. Dit zijn slechts poëtische woorden voor het feit dat God op de derde scheppingsdag het water en het droge scheidde. Poëtisch taalgebruik wil niet zeggen dat iedereen een tekst naar zijn eigen goeddunken kan en mag interpreteren. Het betekent echter wel dat we in gedachten moeten houden dat de dichter (in dit geval God) bepaalde eigenschappen (van de Behemoth en Leviathan) uitvergrootte en overdreef.

De Behemoth

De Behemoth wordt beschreven in Job 40:10-19 (in andere vertalingen is de versindeling anders; ik volg hier de HSV). Als we de beschrijving kort samen moeten vatten, dan vertelt God over het dier het volgende:

- Het is door God geschapen (10);
- Het eet gras als een rund (10);
- Het is een erg krachtig dier (11);
- Hij spant zijn staart als een ceder (12);
- De pezen van zijn dijen zijn samengevlochten (12);
- Zijn gebeente is erg sterk (13);
- Hij is de voornaamste (zie onder) van Gods werken (14);
- God heeft hem zijn zwaard verschaft (14);
- De bergen brengen voedsel voor hem voort (15);
- Hij begeeft zich onder schaduwrijke bomen die hem met hun schaduw bedekken (16,17);
- Hij bevindt zich in moerassig gebied (16);
- Hij bevindt zich in riviergebied (17,18);
- Niemand kan hem vangen (19).

Wanneer we de Septuagint als vergelijkingsmateriaal gebruiken, dan kunnen we nog enkele eigenschappen toevoegen (Radagast 2016):

- Het is bij Job (15);
- Zijn pezen zijn samengevlochten (17);
- Het is gemaakt om bespot te worden door de engelen (19);
- Als hij de hoge berg op gaat, zorgt hij voor vreugde bij de viervoeters in de afgrond (20);
- Hij ligt bij allerlei moerasplanten (21).

Een goede hypothese verklaart al deze achttien eigenschappen. Klink (2017) probeert deze verzen te interpreteren binnen de mythologiehypothese. Ik zal hier zijn exegese kritisch bespreken.

Vers 10

Een eerste probleem voor de mythologiehypothese is dat God zegt dat de Behemoth ‘bij jou [= Job]’ is. Het Hebreeuwse woord kan ook ‘evenals jij’ betekenen en zo wordt het vaak vertaald. Klink zegt daarover:

Het Hebreeuwse *immach* heb ik hier vertaald met “evenals jou”, maar kan ook vertaald worden als “met/naast/bij jou”. Deze laatste optie staat dichterbij de LXX (*para toi*) en Vulgaat (*tecum*), maar de eerste optie past mijns inziens beter bij de geest van de tekst: ook zo’n machtig beest heeft God gemaakt, net als de nietige mens.

Het lijkt er echter op dat de tekst van de Septuagint teruggaat op een andere Hebreeuwse variant dan de Masoretische tekst, omdat het ‘die Ik gemaakt heb’ ontbreekt: ‘Maar zie Behemoth, bij jou’. Als deze variant de oorspronkelijke is, dan is dat een probleem voor de mythologiehypothese. Het is alsof Job een Behemoth kan zien lopen op het moment dat God tot hem spreekt. Het Griekse *παρὰ σοί* kan weinig anders dan ‘naast jou’ of ‘bij jou’ betekenen (Radagast 2017b).

Vers 12

In vers 12 spreekt God over de staart van de Behemoth:

Als hij wil, is zijn staart als een ceder; de pezen van zijn dijnen zijn samengevlochten.

Klink houdt in deze verzen de interpretatie open dat het hier om de geslachtsdelen van de Behemoth gaat. Het probleem is namelijk dat geen enkel dier dat als kandidaat is gesteld voor de Behemoth een staart heeft die vergelijkbaar is met een ceder, op een dinosauriër na. Ik ben het met Klink eens dat de beste vertaling voor het woord *chpts* ‘hard maken’ is en niet ‘buigen’, aangezien een ceder niet bepaald een toonbeeld is van een buigzame boom. Klink geeft aan dat de staart hier mogelijk een eufemisme is voor de penis in erecte toestand. In dat geval zou de Behemoth een nijlpaard kunnen zijn, waar de beschrijving volgens Klink erg op lijkt. Nijlpaarden paren echter in het water, waardoor de erecte penis niet of slecht te zien is (Paul et al. 2009: 765, Mekonen & Hailemariam 2016, zie [deze video](#) als voorbeeld).

Het eerste gedeelte van vers 12 valt heel goed te begrijpen in het licht van de sauropodehypothese. Het lijkt erop dat sauropoden hun staart horizontaal in de lucht hielden:

[T]he tails of sauropods do not show pronounced adaptation to torsion, and seem to have been carried more or less in a horizontal posture. (Preuschoft & Klein 2013)

Volgens Paul (Paul et al. 2009: 882, 2017: 198) waren er bij sauropoden dikke spierbundels zichtbaar. Klink merkt op dat hij hier geen enkele onderbouwing voor geeft. Toch lijkt deze gedachte niet zo vreemd:

Because the muscles for flexing and extending the elbow and knee are now less important, their size and areas of attachment on the lower leg bones (...) become smaller, while the muscles powering the shoulder and hip grow bigger and need more space for attachment on these bones. Compared to prosauropods like *Massospondylus*, ancestral sauropods’ pelvises have greatly expanded areas anterior, posterior and dorsal to the femoral attachment for the bigger muscles needed for moving the leg. (Hallett & Wedel 2016: 68)

Gezien het feit dat de poten van sauropoden een enorm gewicht moesten torsen en bovendien moesten zorgen voor de voortbeweging, is het niet zo vreemd om te veronderstellen dat sauropoden in de poten, schouders en heupen erg sterke spieren hadden.

Vers 14a

Het belangrijkste argument voor de mythologiehypothese en tegen de hypothesen dat de Behemoth een gewoon dier was, is vers 14. Daar lezen we:

Hij is de voornaamste van Gods werken; Hij Die hem gemaakt heeft, heeft hem zijn zwaard verschaft.

Het woord dat hier vertaald is met 'de voornaamste' (*r'shyt*) kan ook heel goed 'begin' betekenen. Klink schrijft over dit vers:

Het eerste deel van dit vers laat zien dat Behemot aan het begin van de schepping is geschapen door God. Dit past goed in de mythologische uitleg: het chaosbeest is niet aan het begin verslagen, maar door God geschapen, God is er volledig soeverein over. In dit vers wordt hetzelfde woord gebruikt als aan het begin van de eerste scheppingsmythe (resjiet). Ofschoon het waar is dat het Hebreeuwse roosj ook 'voornaamste' kan betekenen, kan het Griekse arche uit de LXX dat niet volgens de woordenboeken. Ook wordt Leviathan al als het voornaamste beest gezien (41:26). Daarom is hier gekozen voor de vertaling met 'eerste'. Dit deelvers past minder goed bij de nijlpaard- of sauropode-uitleg, want deze dieren werden volgens Genesis 1 aan het einde van de schepping (op de zesde dag) geschapen, net als de mens.

Het argument bestaat dus uit twee delen: (1) hoewel het Hebreeuwse woord eventueel 'voornaamste' kan betekenen, geldt dit niet voor het Griekse woord ἀρχή en (2) de Leviathan is al het voornaamste dier. Ik zal op beide bezwaren ingaan.

In mijn eerdere discussie wees ik Klink erop dat het woord ἀρχή meerdere betekenissen kan hebben, waaronder 'hoofd zijn van' en 'de leider' ([bron](#)). Klink heeft daar als volgt op gereageerd:

Volgens Wolters moet je de betekenis van arche als "hoofd zijn van" opvatten als "leiden, regeren", een andere betekenis dan die in onze tekst past. Hetzelfde geldt voor Thayer's. ([bron](#))

Ik denk dat Klink hier Müller & Thiel (1969: 125) verkeerd heeft geïnterpreteerd. Er staat namelijk:

- 5. (*eig.* „kop zijn”, aan de „kop” gaan:) het voorgaan, hoofd zijn van, τυρος: leiden, regeren HDT.

Als ik het woordenboek goed begrijp, dan wordt hier vermeld dat het woord ἀρχή in combinatie met τυρος 'leiden' of 'regeren' betekent. Er staat niet dat 'hoofd zijn van' opgevat moet worden als 'leiden' of 'regeren'. Een duidelijker beeld krijgen we echter wanneer we kijken hoe de vertalers van de Septuagint woord ἀρχή gebruikten. In het boek Job komt het woord ook voor in 37:3, in de betekenis van 'heerschappij'. In Genesis 10:10 lezen we dat de ἀρχή van het koninkrijk van Nimrod bestond uit Babel, Uruk, Akkad en Kalne, wat opgevat kan worden als 'kern' (zie de NBV). In Numeri 24:20 lezen we het volgende:

ἀρχή ἐθνῶν Ἀμαλήκ, καὶ τὸ σπέρμα αὐτῶν ἀπολεῖται.

Dit betekent:

Van de volken is Amalek de eerste [= voornaamste], maar hun zaad zal vergaan.

In Psalm 119:160 lezen we: 'Het begin van Uw Woord is de waarheid', waarbij 'begin' (ἀρχή) uiteraard niet letterlijk opgevat moet worden, maar moet worden geïnterpreteerd als 'voornaamste'. In Spreuken 15:33 lezen we: 'The fear of the Lord is instruction and wisdom; and the highest (ἀρχή)

honour will correspond therewith.’ ([bron](#)) In Ezechiël 31:3 wordt het woord gebruikt voor de top van een boom. In Daniël 11:41 wordt ἀρχη gebruikt als woord voor ‘leider’ of ‘overste’.

In de meeste gevallen wordt het woord ἀρχη in de Septuagint gebruikt als ‘rijk’ of ‘gebied’. Slechts zelden wordt het gebruikt in de letterlijke betekenis van ‘eerste’ of ‘begin’. Numeri 24:20 geeft duidelijk aan dat ἀρχη ook ‘eerste’ in de zin van ‘voornaamste’ kan betekenen.

De mogelijkheid om vers 14 te vertalen als ‘Hij is de voornaamste van Gods werken’ is er dus, maar is deze vertaling ook waarschijnlijk? Het is interessant dat alle latere bronnen over de Behemoth dit dier niet zien als het begin van Gods schepping. Volgens de Joodse legende is de Behemoth geschapen op de zesde dag en volgens 2 Baruch en 4 Ezra is het dier op de vijfde dag geschapen. Het is opmerkelijk dat de beschrijving in Job hen niet geïnspireerd heeft om te menen dat de Behemoth aan het begin van de schepping is geschapen. Kennelijk interpreteerden zij vers 14 – net als ik – in de betekenis van ‘voornaamste’. Mijn interpretatie wordt ook gesteund door een groot aantal Bijbelvertalingen in zowel het Engels ([bron](#)) als het Nederlands (SV, NBV, HSV, BGT).

Het tweede argument van Klink om de vertaling ‘voornaamste’ af te wijzen, is de volgende:

Ook wordt Leviathan al als het voornaamste beest gezien (41:26). Daarom is hier gekozen voor de vertaling met ‘eerste’.

In de versnummering die ik hanteer, gaat het hier om vers 25. Daar lezen we:

Hij kijkt neer op alles wat hoog is, hij is koning over alle trotse jonge dieren.

Ik denk dat Klink met name doelt op het tweede deel van dit vers. Immers, als de Leviathan koning is over alle jonge, trotse dieren (waar de Behemoth logischerwijs ook toe behoort), dan kan de Behemoth niet het voornaamste dier zijn. Ik denk echter dat de variant in de Septuagint van dit vers verkozen moet worden boven de variant in de Masoretische tekst. In plaats van ‘over alle trotse jonge dieren’ heeft de Septuagint hier πάντων τῶν ἐν τοῖς ὕδασι, ofwel ‘over allen die in het water zijn’. Dit is een veel logischer versie van de tekst, omdat de Leviathan bekend staat als een waterdier.

Vers 14b

Het tweede gedeelte van vers 14 is weer een merkwaardig vers. De vertalingen verschillen enigszins in hun interpretatie:

Hij Die hem gemaakt heeft, heeft hem zijn zwaard verschaft. (HSV)

Het schepsel waaraan Hij zijn zwaard gaf; (NBG)

Tegen hem trekt alleen zijn maker het zwaard. (NBV)

Zijn maker brenge zijn zwaard [bij hem] (Klink 2017)

Het verschil in interpretatie is dus of het nu gaat om een ‘zwaard’ dat God aan de Behemoth heeft gegeven of dat het erom gaat dat alleen God de Behemoth aan kan. In het eerste geval is het idee van de tekst dat de Behemoth zich uitstekend kan verdedigen (aanvallen lijkt mij, gezien het feit dat de Behemoth een herbivoor is, onwaarschijnlijk). Dit komt goed overeen met de beschrijving van de Behemoth als een krachtig dier. De tweede interpretatie komt goed overeen met het doel van God met Zijn toespraak: laten zien hoe machtig Hij is.

De Septuagint heeft hier een heel andere zin, namelijk ‘hij is gemaakt om bespot te worden door Zijn engelen’. Ik denk niet dat deze zin teruggaat naar de oorspronkelijke tekst, omdat het niet goed overeenkomt met de strekking van de rest van de beschrijving van de Behemoth. In heel de

beschrijving wordt benadrukt hoe machtig de Behemoth is, terwijl in dit vers in de Septuagint plotseling wordt aangegeven dat hij gemaakt is om bespot te worden door de engelen. Volgens Klink moeten we dit zien als een aanduiding dat de Behemoth een bovennatuurlijk wezen is. Als daadwerkelijk bedoeld is dat de Behemoth een bovennatuurlijk wezen is, dan moeten we aannemen dat de auteur van Job geloofde dat er in het bovennatuurlijke ook gras, bergen, rivieren en andere dieren zijn.

Vers 15

Voor vers 15 prefereer ik weer de versie van de Septuagint, omdat – zoals Klink al aangeeft – de Masoretische versie erg onduidelijk in betekenis is. Als de Masoretische versie toch juist is, dan pleit de vermelding dat de bergen voedsel voortbrengen voor de Behemoth voor de hypothese dat de Behemoth een enorm groot dier is geweest. Een olifant moet ruim 150 kg voedsel per dag eten en voor de Mamenchisaurus (een sauropode) was dat 522 kg per dag ([bron](#)).

In de Septuagint lezen we daarentegen:

Gaand op de hoge berg zorgt hij voor vreugde bij de viervoeters in de afgrond.

Kennelijk was de Behemoth bij andere dieren niet geliefd. Dit kan met het vorige punt te maken hebben, namelijk dat een sauropode enorme hoeveelheden voedsel nodig had. Volgens Klink wijst de versie van de Septuagint op de mythologiehypothese:

De LXX heeft hier een andere tekst: “Maar als hij op een steile helling gaat, brengt hij blijdschap aan de viervoeters in Tartaros”. Het is mij niet duidelijk wat deze tekst betekent, al lijkt de verwijzing naar Tartaros (in de Griekse mythologie de onderwereld) aan te sluiten bij een mythologische lezing.

Het is bijzonder dat Klink hierin een verwijzing naar mythologie wil zien, aangezien hij in het vorige vers de vermelding dat de Behemoth gemaakt was om bespot te worden door de engelen ook als aanwijzing voor mythologie wilde zien. Engelen leven niet in de onderwereld, dus Klink kan niet beide verzen interpreteren op de manier zoals hij dat doet. Om in dit vers ἐν τῷ τάρταρῳ te vertalen met ‘in de onderwereld’ is ook niet nodig. De τάρταρος hier in contrast met ὄρος, ofwel ‘berg’ of ‘helling’. De vertaling ‘afgrond’ of ‘vallei’ is dan het meest voor de hand liggend.

Vers 16-17

In vers 16 en 17 van Job 40 lezen we het volgende:

Hij legt zich te slapen onder schaduwrijke bomen, in een schuilplaats van riet en moeras. De schaduwrijke bomen bedekken hem elk met zijn schaduw; de wilgen van de beek omringen hem.

Dit is hoe de Herziene Statenvertaling deze verzen weergeeft. Bart Klink vertaalt de verzen echter anders:

Onder de lotussen legt hij zich neer. In de beschutting van riet en moeras. De lotussen bedekken hem met schaduw. De wilgen van de beek omgeven hem.

Zijn het nu lotussen of schaduwrijke bomen? Paul et al. (2009: 767) schrijven daarover:

Hebr. *še’ēlîm* komt alleen hier voor en betekent waarschijnlijk ‘schaduw’ of ‘schaduw-bomen’. In *HAL* worden ze geïdentificeerd als de Zizyphus Lotus, een doornige boom van 2 tot 5 m hoog, maar die groeit in een droog klimaat en kan hier niet bedoeld zijn. (...) De vertaling met ‘lotus’, overgenomen door alle moderne vertalingen, is sterk beïnvloed door de

veronderstelling dat een nijlpaard in Egypte beschreven worden. De vertaling met 'bomen die schaduw geven' (vgl. SV) verdient de voorkeur, ook gezien het volgende vers en de vermelding van de Jordaan in vs.23[V18].

De vertaling met 'schaduwrijke bomen' wordt bevestigd door de Septuagint, waar het woord vertaald is met 'allerlei soorten bomen' en 'hoge bomen' in respectievelijk vers 16 en 17. De 'wilgen' in vers 17 zouden bomen van de soort *Populus euphratica* kunnen zijn. Het is echter goed mogelijk dat de schrijver een andere boom in gedachten had. Zo bedoelen de vertalers van de Septuagint met de *κυπαρισσος* vaak een ceder, terwijl de 'officiële' vertaling 'cypres' is. De *Populus euphratica* kon overigens vijftien meter hoog worden en een sauropode kon er dus onder liggen.

In het bovenstaande heb ik aangegeven waar ik met Klink van mening verschil over juiste vertalingen en interpretaties. Dit is nog niet alles wat er over het gedeelte te zeggen valt. De rest zal echter terugkomen in mijn bespreking van de mythologiehypothese en de uitgestorvendierhypothese.

De Leviathan

De Leviathan wordt beschreven in Job 40:20-41:25. De beschrijving is aanzienlijk uitgebreider dan de beschrijving van de Behemoth, maar toch komen we minder details over het dier te weten:

- Het dier is onmogelijk te vangen;
- Het dier heeft een ondoordringbare huid, bestaande uit nauwsluitende schubben;
- Het dier spuwt vuur;
- Onder hem zijn scherpe scherven;
- Hij spreidt zich uit in de modder;
- Hij laat het water bruisen;
- Hij is de koning van alle waterdieren (zie boven).

In de Septuagint kunnen we nog lezen dat de Leviathan voor verschrikking bij viervoeters zorgt als hij zich omdraait. Het is duidelijk dat het gedeelte over de Leviathan in veel dichtelijker taalgebruik is geschreven dan het gedeelte over de Behemoth. Het is daarom lastiger om te bepalen wat we letterlijk op moeten vatten en wat niet.

Vuurspuwen

Het lastigste punt voor de hypothesen die de Leviathan beschouwen als een reëel dier, is de vermelding dat de Leviathan vuur kon spuwen:

Zijn niesen laat een licht schijnen, en zijn ogen zijn als de oogleden van de dageraad. Uit zijn bek komen fakkels, vurige vonken ontsnappen eruit. Uit zijn neusgaten komt rook, zoals bij een kokende ketel en een smeulend riet. Zijn adem zet kolen in brand, uit zijn bek komt een vlam.

Allereerst is duidelijk dat hier metaforisch en hyperbolisch taalgebruik is gebruikt. Dat neemt niet weg dat God lijkt aan te geven dat de Leviathan iets van vuur kon produceren. De reactie die de bombardeerkever kan veroorzaken, zou in poëtisch taalgebruik net zo kunnen worden omschreven als wat in Job 41 over de Leviathan wordt geschreven. Het hoeft dus niet noodzakelijk om echt vuur te gaan, maar het kan ook iets zijn wat op vuur lijkt. De grote vraag is natuurlijk of de uitgestorvendierhypothese het aannemelijk kan maken dat er in het verleden reptielen of andere grote wezens hebben rondgelopen die in staat waren om iets voort te brengen dat leek op vuur. Dit kan op twee manieren aannemelijk gemaakt worden:

- Ofwel door middel van fossielen of genetica aantonen dat er organismen hebben geleefd die vuur konden spuwen;
- Of aantonen dat mensen in de Oudheid beweerden vuurspuwende dieren te hebben gezien en dat deze berichten ook waarschijnlijk waar zijn.

Bovendien gaat Klink (2017) nog verder door te stellen dat vuurspuwen biochemisch en fysiologisch uiterst onwaarschijnlijk is, omdat er hoge temperaturen voor moeten worden behaald. Echter, wanneer het begrip 'vuurspuwen' breder wordt uitgelegd, zijn lagere temperaturen – zoals bij de bombardeerkever – ook mogelijk. De bombardeerkever maakt gebruik van hydrochinonen en waterstofperoxide en laat deze in een ontbrandingskamer mengen. Opvallend is dat sommige uitgestorven reptielen, zoals de *Sarcosuchus imperator*, een 'enorme holte' in de schedel hadden (Sereno 2001) die mogelijk als ontbrandingskamer diende (Booker 2005). Senter (2017) wijst erop dat deze grote holte het gevolg is van de ontwikkeling van de brede bek van de *Sarcosuchus*, die erop wijst dat deze ook grote prooidieren at. Echter, de reden van de ontwikkeling van deze grote holte zegt nog niet direct iets over het gebruik ervan. Sereno (2001) verklaart de holte van de *Sarcosuchus* als een reuk- of geluidsorgaan. De grote neusholte bij langsnuitkrokodillen (gavialen), waar Klink in zijn laatste reactie op mijn blog ([bron](#)) op wijst, wordt mogelijk gebruikt om geluid mee te maken, hoewel andere functies ook voorgesteld zijn. Echter, ik vraag me af of deze bolvormige uitgroei die bij mannelijke gavialen voorkomt, vergelijkbaar is met de holte die bij de *Sarcosuchus* in de schedel aanwezig was.

Ik geef toe dat ik niet weet hoe de Leviathan vuur kon spuwen. Senter (2017) heeft van veel mogelijke mechanismen uitgelegd waarom ze niet kunnen werken. De fysiologie van uitgestorven dieren is sowieso erg lastig te bepalen. Wellicht kunnen ik of anderen hier in de toekomst een helderder verklaring voor geven.

De Bijbel is niet de enige die spreekt over vuurspuwende dieren. Het is opvallend in hoeveel culturen verhalen bestaan of bestonden over vuurspuwende reptielen. Paul (2017: 200) noemt het voorbeeld van het Gilgamesj Epos, waarin het monster Humbaba wordt beschreven als een vuurspuwend reptiel en ook in Europa, Oost-Azië en Amerika (zie bijv. [bron](#)) worden dergelijke wezens in de mythologie genoemd. Deze wijdverbreide vermelding van dergelijke wezens is toch opvallend en vereist een verklaring. Klink ([bron](#)) wierp op een dergelijke bewering van mij al tegen dat er heel veel mythologische wezens zijn beschreven die waarschijnlijk ook niet hebben bestaan – ik maak tenminste uit zijn woorden op dat hij dat wil zeggen. Hij noemt als voorbeeld de cycloop, sfinx, cerberus en zeemeermin. Ik denk inderdaad niet dat al deze wezens hebben bestaan. Ik denk echter wel dat er voor ieder wezen een reden moet worden gevonden waarom bepaalde volken ertoe gekomen zijn om te geloven dat dit wezen echt bestond. Voor een cycloop kunnen mismaakte mensen wellicht als voorbeeld hebben gediend. Mythologische wezens die een combinatie vormen van verschillende organismen (zoals de sfinx (mens-leeuw of mens-adelaar) en de zeemeermin (mens-vis)) zijn vaak een personificatie van een combinatie van de kenmerkende eigenschappen van deze twee organismen. De creationistische hypothese van vuurspuwende dinosauriërs vormt een goede verklaring van het wereldwijd voorkomen van verhalen over vuurspuwende draken.

Overige eigenschappen

Klink geeft nog enkele andere argumenten die erop zouden wijzen dat de Leviathan een mythisch wezen is:

Leviathan heeft naast het vuurspuwen nog meer mythologische trekken. Hij is niet door mensen te bedwingen en bij zijn niezen verschijnt licht. Dit beest is zo onverschrokken (16) en machtig dat zelfs de goden er bang voor zijn (17). Geen enkel menselijk wapen doet hem wat

(18-21) en hij kan de zee doen koken (23-24). Ook dit zijn mythologische omschrijvingen die niet bij een natuurlijk dier passen. ([Bron](#))

De laatste twee kenmerken die Klink noemt (onkwetsbaar door wapens en het koken van de zee) lijken mij niet pleiten voor de mythologiehypothese. Zelfs voor de krokodilhypothese vormen deze verzen geen probleem, aangezien het gewoon een dichterlijke beschrijving is van het pantser van het dier en hoe hij het water tot schuimen brengt. Het eerste punt is echter interessanter. Staat er in de tekst (41:15-16 in de versnummering die ik hanteer) dat de goden bang zijn voor de Leviathan? De HSV geeft dit gedeelte als volgt weer:

Zijn hart is hard als een steen, ja, hard als de onderste molensteen. Als hij zich verheft, zijn de sterken bevreesd; als hij doorbreekt, raken zij buiten zichzelf.

De NBV heeft weer een andere vertaling:

Zijn hart is hard als een rots en hard als de onderste maalsteen. Komt hij overeind, dan deinzen stortzeeën terug en wijken brekers.

Kennelijk wil Klink 'sterken' of 'stortzeeën' vertalen met 'goden'. Echter deze vertaling van het Hebreeuwse woord '*ayil*' staat niet eens in de woordenboeken en is ook onwaarschijnlijk in alle andere gevallen waarin dit woord voorkomt (Ex. 15:15, 2 Kon. 24:15, Ezech. 17:13, 39:18). In de Septuagint staat er in dit vers dat hij een verschrikking is voor de viervoeters op de aarde. Kortom, de vertaling van Klink lijkt eerder te zijn ingegeven door de mythologiehypothese dan dat het er een argument voor is.

De mythologiehypothese

Nu ik de mogelijke en onmogelijke vertalingen van de tekst besproken heb, wil ik nu de twee belangrijkste hypothesen bespreken. De eerste daarvan is de mythologiehypothese, die door Klink wordt aangehangen. Klink betoogt dat de Behemoth een mythisch dier is. De meeste argumenten die Klink hiervoor aangedragen heeft (Klink 2017), zijn in het voorgaande al uitgebreid besproken maar zal ik hier nog even kort opsommen:

1. *De naam is een pluralis extensusus*. Op dit punt was ik nog niet ingegaan. Klink schrijft hierover: De naam zelf, met een *pluralis extensusus*, is de eerste aanwijzing: een heel groot beest. Zo'n naam is vreemd voor een gewoon dier, maar niet voor een mythologisch beest met een symbolische naam. (Klink 2017)

In het Hebreeuws wordt het meervoud vaak gebruikt voor de overtreffende trap. Zo wordt het woord *behemoth* ook in Psalm 73:22 gebruikt en wordt daar vertaald als 'groot beest' (SV). In Genesis 24:9 wordt Abraham 'heer' genoemd in het meervoud. In 2 Koningen 22:20 staat 'graf' in het meervoud. Zo ook 'Wijsheid' in Spreuken 9:1 en 'Maker' in Jesaja 54:5. De Behemoth krijgt ook een meervoudsnaam, omdat dit dier 'de voornaamste van Gods werken' is.

2. *De Behemoth is aan het begin van de schepping gemaakt*. Dit argument berust op Job 40:14, waar staat dat de Behemoth het begin van Gods werken is. Echter, het woord 'begin' kan ook vertaald worden als 'voornaamste'. In alle andere vermeldingen van de Behemoth in Joodse literatuur staat dat de Behemoth op de vijfde of de zesde dag is geschapen.
3. *Alleen God kan de Behemoth bedwingen*. Dit is de primaire reden dat God voor Job de Behemoth beschrijft. De Behemoth is een ontzettend groot en machtig dier en kon dus heel moeilijk gedood worden. Dit zou bijvoorbeeld voor een sauropode kunnen gelden. Ook hier is de mythologiehypothese dus niet de noodzakelijke uitleg.

4. *De lezing van de Septuagint wijst op een mythisch beest.* De interpretaties van de Septuagint van Klink zijn tegenstrijdig: de ene keer is de Behemoth in gezelschap van engelen, de andere keer zou hij verblijven in de onderwereld. De Septuagintversie van vers 14 is onwaarschijnlijk, het woord τάρταρος hoeft geen 'onderwereld' te betekenen en die vertaling is zelfs onwaarschijnlijk.
5. *Het gedeelte over de Behemoth en Leviathan staat los van het gedeelte over andere dieren.* Deze scheiding is niet aangebracht omdat de negen dieren in hoofdstuk 39 een illustratie zijn voor Gods wijsheid, terwijl de Behemoth en Leviathan een illustratie zijn voor Gods macht.
6. *Aangezien de Leviathan zeker een mythisch dier is, is de Behemoth dat waarschijnlijk ook.* Het is aannemelijker te maken dat de Leviathan een mythisch dier is dan om dat voor de Behemoth te beargumenteren. Dit vanwege het lastig te verklaren vermogen om vuur te spuwen, wat we bij de Leviathan aantreffen. Ik denk echter niet dat Klink hier een sterk argument heeft om de Behemoth dan ook maar als mythisch dier te zien. Ik zou namelijk precies de omgekeerde redenering kunnen gebruiken: aangezien de Behemoth vrijwel zeker een echt bestaand dier is, is de Leviathan dat waarschijnlijk ook.

Geen van de zes argumenten vind ik zwaarwegend: de argumenten 2 en 4 berusten op *theoretisch mogelijke* vertalingen, maar zeker geen vereiste vertalingen; de argumenten 1, 3 en 5 berusten op een *theoretisch mogelijke* interpretatie, maar zeker geen vereiste interpretaties; tot slot is argument 6 een argument dat omgekeerd evengoed tegen de mythologiehypothese werkt. De mythologiehypothese lijkt daarom een '*mythology-of-the-gaps*redenering': een vrijwel niet te weerleggen hypothese die niet op positief bewijs steunt.

Er zijn wel enkele argumenten die tegen de mythologiehypothese pleiten, maar, nogmaals, binnen de mythologiehypothese zijn vrijwel alle uitspraken over een dier in te passen. De mythologiehypothese heeft problemen met de volgende punten:

1. *De Behemoth wordt beschreven als een dier 'bij' of 'naast' Job.* In het Hebreeuws kan '*immach*' zowel 'evenals jij' als 'bij/naast jou' beteken, maar het Griekse παρά σοι kan deze eerste betekenis niet hebben. Dus moet de Behemoth 'bij' of 'naast' Job zijn geweest toen God hem hierover sprak.
2. *De Behemoth en Leviathan bevinden zich in een niet-mythologische context.* In het gedeelte over de Behemoth wordt er veel gesproken over de leefomgeving van dit dier. De Behemoth heeft niets te maken met oerzeeën, goden of belangrijke gebeurtenissen. Het dier leeft bij bergen, bomen en moerassen en legt zich te rusten onder schaduwrijke bomen. Vrijwel alle mythologische wezens uit oude culturen komen voor in verhalen, waarin zij strijden met goden of helden, hen verleiden, de weg versperren, helpen of een andere belangrijke taak uitvoeren. In Job 40 en 41 lezen we niets hierover. De Leviathan, als zeebewoner, komt al iets meer in de richting van een beschrijving van een mythisch wezen, maar het is opvallend dat de beroemde strijd tussen God en de Leviathan, waarin de Eerste hem zijn kop(pen) heeft afgehakt, hier niet wordt genoemd. Toch zou die gebeurtenis volledig in de context passen. Juist hét mythologische element dat in verbinding staat met de Leviathan ontbreekt dus in Job 41.
3. *De Behemoth en Leviathan vormen voorbeelden uit de leefwereld van Job.* In Job 38-41 probeert God aan Job duidelijk te maken hoe oneindig veel groter Hij is dan Job. In hoofdstuk 38 gebruikt Hij als voorbeelden de aarde, de oceaan en weersverschijnselen: dingen die voor Job heel bekend waren. In hoofdstuk 39 worden vervolgens negen dieren beschreven die in het Midden-Oosten voorkomen en dus waarschijnlijk ook bij Job bekend waren. In hoofdstuk 40 en 41 worden dan ten slotte de Behemoth en Leviathan beschreven. Alle voorbeelden die God noemt, hebben twee dingen gemeenschappelijk: het zijn voorbeelden uit de natuur en

het zijn voorbeelden uit Jobs omgeving. Dit maakt het aannemelijk dat de Behemoth en Leviathan ook wezens uit de natuur zijn die zich in Jobs omgeving bevonden. Uit Job 3:8 blijkt in ieder geval dat hij bekend was met de Leviathan en uit 7:12 blijkt dat dit dier of een vergelijkbaar dier in zijn leefomgeving aanwezig was. Dit alles is lastig verklaarbaar vanuit de mythologiehypothese.

Mijn conclusie is dat de mythologiehypothese slechts een zwakke interpretatie van Job 40 en 41 is. Er is weinig positief bewijs voor en er zijn wel enkele bezwaren tegenin te brengen. Daarom zal ik nu bespreken of de uitgestorvendierhypothese wel een goede verklaring biedt voor de twee beesten.

De uitgestorvendierhypothese

De uitgestorvendierhypothese veronderstelt dat de Behemoth een sauropode was en dat de Leviathan een uitgestorven zeereptiel was, mogelijk de *Sarcosuchus imperator*. Met name de sauropodehypothese lijkt mij een zeer aannemelijke interpretatie van de beschrijving van de Behemoth. Hiervoor zijn drie argumenten, hoewel met een '*mythology-of-the-gaps*redenering' de meeste daarvan ook binnen de mythologiehypothese te passen zijn:

1. *Een sauropode en een uitgestorven zeereptiel voldoen aan het doel en de algemene indruk van Job 40 en 41.* God gebruikt de Behemoth en Leviathan als voorbeelden van machtige dieren en noemt hen respectievelijk 'de voornaamste van Gods werken' en 'de koning over allen die in het water zijn'. Wanneer er een sauropode en een *Sarcosuchus* in de leefomgeving van Job leefden, dan zijn deze (wellicht enigszins overdreven) benamingen goed te begrijpen. Sauropoden waren verreweg de grootste landdieren en ook de twaalf meter lange *Sarcosuchus* zal een indrukwekkende verschijning geweest zijn (Sereno 2001). Deze uitgestorven dieren zijn daarom veel betere kandidaten dan nog levende voorgestelde dieren, zoals het nijlpaard en de krokodil. Hoewel dit machtige dieren zijn, is het merkwaardig waarom deze dieren nog belangrijker zouden zijn dan bijvoorbeeld de leeuw of de olifant. Als voorbeelden van zeer machtige dieren zijn twee uitgestorven dieren dus de beste kandidaten.
2. *Sauropoden en uitgestorven zeereptielen bezaten enkele specifieke kenmerken die overeenkomen met de beschrijving van de Behemoth en Leviathan.* Zoals hierboven al besproken, hielden sauropoden vermoedelijk hun staart stijf in horizontale positie, wat heel goed overeenkomt met Job 40:12. Ook de zin 'de pezen (van zijn dijen) zijn samengevlochten' kan goed worden verklaard door de sauropodehypothese. 'De bergen brengen immers voedsel voor hem voort', wat volgens Klink misschien wijst op grote hoeveelheden voedsel, wijst wellicht op de grote hoeveelheden voedsel die een sauropode at en ook de Septuagintversie van dit vers kan zo geïnterpreteerd worden. Wellicht hadden sauropoden een aquatische leefwijze (Sprague 2015). Dit zou een interessant licht werpen op vers 18:

Zie, als de rivier wild wordt, beeft hij niet; hij blijft kalm wanneer de Jordaan opbruist tegen zijn bek.

Ook de Leviathan beschikt over verschillende eigenschappen die goed aansluiten bij de zeereptielhypothese. Op basis van de Job 41:21, de Septuagintversie van 41:16 en mogelijk ook 7:12 lijkt de Leviathan een amfibisch wezen te zijn geweest. Een ander belangrijk kenmerk van de Leviathan zijn zijn schubben:

Zeer machtig zijn zijn sterke schilden, elk gesloten als met een nauwsluitend zegel. Het ene zit zo dicht op het andere, dat de wind er niet tussen kan komen. Zij kleven aan elkaar, zij grijpen in elkaar en kunnen niet gescheiden worden. (41:6-8)

Deze beschrijving lijkt opvallend veel op de beschrijving van de *Sarcosuchus*:

“Prachtig pantser,” mijmerde paleontoloog Hans Larsson bij het bekijken van een stapeltje schubben, die veel weg hebben van dakpannen. De schubben moeten een ondoordringbaar pantser op de nek, rug en staart van Super Croc hebben gevormd. (Serenio 2001)

Ook had de *Sarcosuchus*, zoals eerder besproken, een grote holte aan het uiteinde van de bek, waarin wellicht een vuurspuwend orgaan aanwezig was.

3. *De aanwezigheid van uitgestorven reptielen in de tijd van Job past goed bij het ontstaan van het boek.* Er zijn meerdere redenen om het boek Job te plaatsen in de tijd van de aartsvaders (zie boven). Dat maakt Job 40 en 41 de oudste beschrijving van de Behemoth en Leviathan. Ik heb uitgebreid laten zien hoe deze dieren eerst werden besproken als echt bestaande dieren, vervolgens als symbolen voor rijken of heersers en ten slotte als mythische wezens. Als het boek Job de oudste beschrijving van de Behemoth en Leviathan geeft, dan is het aannemelijk dat de dieren daarin nog als echt bestaande dieren beschouwd worden. Bovendien is het aannemelijk dat de dieren destijds nog wel echt bestonden, maar in de ‘personificatie-’ en ‘mythologieperiode’ niet meer. Als er dus een Bijbelboek is waarin we een vermelding van dinosauriërs zouden verwachten, dan is het wel het boek Job.

Uiteraard zijn er ook verschillende bezwaren ingebracht tegen de uitgestorvendierhypothese. De belangrijkste die ik bij Klink (2017 en op mijn blog) vond zal ik hier bespreken:

1. *Dinosauriërs en mensen hebben nooit samen geleefd.* Dit is volgens Klink het grootste probleem met de sauropodehypothese. Inderdaad is het zo dat de sauropodehypothese alleen een mogelijke hypothese is binnen het jongeaardecreationisme. Toch zijn er wel enkele redenen om aan te nemen dat dinosauriërs recent nog hebben geleefd. De aanwezigheid van zacht weefsel (Lee et al. 2017, Schroeter et al. 2017, Plet et al. 2017, Armitage & Anderson 2013) wijst erop dat dinosauriërfossielen niet miljoenen jaren oud kunnen zijn (Service 2017, DeMassa & Boudreaux 2015). Mogelijk was er zelfs DNA in dinosauriërs aanwezig (Schweitzer et al. 2013), een molecuul dat zelfs onder de meest ideale omstandigheden slechts enkele miljoenen jaren bewaard blijft (Allentoft et al. 2012). Dit is nog geen bewijs dat mensen en dinosauriërs tegelijk geleefd hebben, maar maakt het wel aannemelijk dat de datering van dinosauriërfossielen niet klopt. Bovendien zouden vermeldingen van draken en de afbeeldingen van bepaalde wezens kunnen wijzen op het bestaan van dinosauriërs ten tijde van de mensheid (zie bijv. de afbeelding van een stegosaurus op Ta Prohm (Woetzel 2017)). Dinosauriërfossielen worden uitsluitend in de aardlagen van het Mesozoïcum gevonden, vermoedelijk een periode van een of meerdere eeuwen na de zondvloed. Aan het einde van het Mesozoïcum zijn de dinosauriërs vrijwel volledig uitgestorven, waarna we hun fossielen niet meer in de aardlagen tegenkomen. Dat wil niet zeggen dat dinosauriërs toen niet meer bestonden, maar dat ze geen veelvoorkomende dieren meer waren. In Jobs tijd waren er kennelijk nog enkele dinosauriërs en andere nu uitgestorven reptielen bekend.
2. *De omschrijving van de Behemoth en Leviathan komt niet overeen met uitgestorven dieren.* Een belangrijk argument van Klink tegen de sauropodehypothese is dat sauropoden geen gras aten, terwijl de Behemoth dit wel deed (40:10). Klink (2017) noemt alleen de kleine *Nigersaurus* als sauropode die gras at, maar ook de *Titanosaurus* (Prasad et al. 2005) en andere sauropoden (Sonkusare et al. 2017) aten gras. Het probleem is dat gras gedurende het grootste gedeelte van het Mesozoïcum nog geen veelvoorkomende plantensoort was. Sauropoden die na het Mesozoïcum leefden kunnen dus heel goed zijn overgegaan op een meer grasrijk dieet, omdat gras meer beschikbaar werd. De andere problemen die Klink opwerpt voor de sauropodehypothese, zoals dat de Behemoth aan het begin van de schepping zou zijn

geschapen en dat hij onder de lotus zou neerliggen, zijn hierboven al uitgebreid besproken. Het belangrijkste probleem voor de Leviathan is zijn vermogen tot vuurspuwen. Dit is het enige serieuze probleem voor de uitgestorvendierhypothese en is hierboven al besproken.

De bezwaren tegen de uitgestorvendierhypothese berusten dus voornamelijk op een naturalistische interpretatie van de geologische en paleontologische gegevens. Alleen het vuurspuwen blijft een lastig punt, maar dat is tegelijk ook een uitdaging voor verder onderzoek.

Samenvatting en conclusie

Ik ben dit artikel begonnen met een uitgebreide bespreking van monsters in de Bijbel. Vervolgens heb ik de tekst over de Behemoth en Leviathan behandeld en daarbij de verschillende vertalingen en interpretaties van belangrijke verzen besproken. Ten slotte heb ik de twee concurrerende hypothesen, de mythologiehypothese en de uitgestorvendierhypothese, gewogen in het licht van de gegevens. De argumenten voor de mythologiehypothese zijn mijns inziens zwak en berusten vaak op dubieuze vertalingen en interpretaties. Daarentegen zijn er wel drie redenen om de hypothese af te wijzen, namelijk (1) de vermelding dat de Behemoth zich bij of naast Job bevindt, (2) de niet-mythologische context waarin de Behemoth en Leviathan zich bevinden en (3) de context die erop wijst dat de Behemoth en Leviathan dieren zijn uit de leefwereld van Job. De uitgestorvendierhypothese verklaart de gegevens veel beter en berust op drie argumenten. Argumenten tegen de uitgestorvendierhypothese berusten op een naturalistische interpretatie van de geologische en paleontologische gegevens. Het enige knelpunt van de uitgestorvendierhypothese is dat van de Leviathan wordt geschreven dat deze vuur kan spuwen. Een verklaring hiervoor vereist nader onderzoek. Ik concludeer dat de uitgestorvendierhypothese de beschrijving van de Behemoth en Leviathan in Job 40 en 41 beter verklaart en daarom de meest waarschijnlijke interpretatie is.

Literatuur

Allentoft, M. E. (2012). The half-life of DNA in bone: measuring decay kinetics in 158 dated fossils. *Proceedings of the Royal Society B*, 279(1748), 4724-4733.

Armitage, M. H., & Anderson, K. L. (2013). Soft sheets of fibrillar bone from a fossil of the supraorbital horn of the dinosaur *Triceratops horridus*. *Acta Histochemica*, 115(6), 603-608.

Austin, S. A. et al. (1994). Catastrophic Plate Tectonics: A Global Flood Model of Earth History. *Proceedings of the Third International Conference on Creationism, Pittsburgh, Pennsylvania*. URL: <http://static.icr.org/i/pdf/technical/Catastrophic-Plate-Tectonics-A-Global-Flood-Model.pdf>

Booker, P. (2005). A new candidate for Leviathan? *Journal of Creation*, 19(2), 14-16.

Cross, F. M. (1974). Prose and poetry in the mythic and epic texts from Ugarit. *The Harvard Theological Review*, 67(1), 1-15.

Davis, C. (2007). *Dating the Old Testament*.

Day, J. (1985). *God's Conflict with the dragon and the sea*. Cambridge: Cambridge University Press.

DeMassa, J. M., & Boudreaux, E. (2015). Dinosaur peptide preservation and degradation. *Creation Research Society Quarterly*, 51(4), 268-285.

Ginzberg, L. (1909). *The legends of the Jews*. Philadelphia: The Jewish Publication Society.

Hallett, M., & Wedel, M. J. (2016). *The sauropod dinosaurs*. Baltimore: John Hopkins University Press.

- Klink, B. (2017, 7 september). Mythische beesten in de Bijbel: Behemot en Leviathan. URL: <http://deatheist.nl/downloads/MythischeBeesten.pdf>
- Lee, Y. C. et al. (2017). Evidence of preserved collagen in an Early Jurassic sauropodomorph dinosaur revealed by synchrotron FTIR microspectroscopy. *Nature Communications*, 8. Geraadpleegd van <https://www.nature.com/articles/ncomms14220>
- Liagre Böhl, F. M. T. de. (1958). *Het Gilgamesj Epos*. Amsterdam: H.J. Paris.
- Mekonen, S., & Hailemariam, B. (2016). Ecological behaviour of common hippopotamus (*Hippopotamus amphibius*, LINNAEUS, 1758) in boye wetland, jimma, ethiopia. *American Journal of Scientific and Industrial Research*, 7(2), 41-49.
- Meyer, S. C. (2013). *Darwin's doubt*. New York: HarperCollins.
- Müller, F., & Thiel, J. H. (1969). *Beknopt Grieks-Nederlands woordenboek*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Nickelsburg, G. W. E., & VanderKam, J. C. (2004). *1 Enoch: A new translation*. Minneapolis: Fortress Press.
- Paul, M. J., Brink, G. van den, & Bette, J. C. (2009). *Bijbelcommentaar Ezra - Nehemia - Ester - Job*. Veenendaal: Centrum voor Bijbelonderzoek.
- Paul, M. J. (2017). *Oorspronkelijk*. Apeldoorn: Labarum Academic.
- Preuschoft, H., & Klein, N. (2013). Torsion and Bending in the Neck and Tail of Sauropod Dinosaurs and the Function of Cervical Ribs: Insights from Functional Morphology and Biomechanics. *PLOS One*, 8(10).
- Radagast. (2016, 22 juni). De Behemoth in de Septuagint. URL: <https://oorsprongsvraag.wordpress.com/2016/07/22/de-behemoth-in-de-septuagint/>
- Radagast. (2017a, 9 mei). Was de Behemoth een nijlpaard? URL: <https://logos.nl/was-behemoth-nijlpaard/>
- Radagast. (2017b, 26 mei). Behemoth als mythisch nijlpaard is onwaarschijnlijk. URL: <https://logos.nl/behemoth-mythisch-nijlpaard-onwaarschijnlijk/>
- Orser Jr., C. E. (2002). *Encyclopedia of historical archaeology*. New York: Routledge.
- Plet, C. (2017). Palaeobiology of red and white blood cell-like structures, collagen and cholesterol in an ichthyosaur bone. *Nature Scientific Reports*, 7. Geraadpleegd van <https://www.nature.com/articles/s41598-017-13873-4>
- Prasad, V. et al. (2005). Dinosaur coprolites and the early evolution of grasses and grazers. *Science*, 310(5751), 1177-1180.
- Schroeter, E. R. et al. (2017). Expansion for the *Brachylophosaurus canadensis* Collagen I Sequence and Additional Evidence of the Preservation of Cretaceous Protein. *Journal of Proteome Research*, 16(2), 920-932.
- Schweitzer, M. H. et al. (2013). Molecular analyses of dinosaur osteocytes support the presence of endogenous molecules. *Bone*, 52(1), 414-423.
- Senter, P. J. (2017). Fire-breathing dinosaurs? *Skeptical Inquirer*, 41(4).

Sereno, P. (2001, december). Super Croc. *National Geographic*, 50-55.

Service, R. F. (2017). Researchers close in on ancient dinosaur proteins. *Science*, 365(6324), 441-442.

Sonkusare, H. (2017). Microflora from sauropod coprolites and associated sediments of Late Cretaceous (Maastrichtian) Lameta Formation of Nand-Dongargaon Basin, Maharashtra. *Journal of the Geological Society of India*, 89, 391-397.

Sprague, M. D. (2015). On the aquatic habits of sauropods - An antiquated theory in need of revival? In T. Clarey (Red.), *Journal of Creation Theology and Science Series C: Earth Sciences* (pp. 2-3). Geraadpleegd van <http://www.coresci.org/jcts/index.php/jctsc/article/view/42/60>

Uzziel, J. ben. (1871). *The Chaldee paraphrase on the prophet Isaiah*. Londen: London Society's House.

Weisgerber, G. (2006). The mineral wealth of ancient Arabia and its use I: Copper mining and smelting at Feinan and Timna – comparison and evaluation of techniques, production, and strategies. *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 17, 1-30.

Woetzel, D. (2017). The stegosaur engravings at Ta Prohm. *Answers Research Journal*, 10, 213-220.